

Ірина РУДЕНКО

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З РОЗЛУЧЕНИХ СІМЕЙ

У статті проаналізовано вплив ситуації розлучення батьків на формування психіки дитини в молодшому шкільному віці, вплив тривалості часового проміжку з часу розлучення батьків на формування як психічних деформацій, так і змін у соціальному бутті дитини.

Виявлено деструктивні переживання, які, існуючи у безсвідомій сфері психіки дітей, не залежать від тривалості часового проміжку з моменту розлучення батьків: почуття власної провини, невпевненість у собі, почуття неповноцінності, тривожність, беззахисність.

Ключові слова: *дитина молодшого шкільного віку, розлучення батьків, построзлучна ситуація, “розлучені” діти, внутрішні переживання, почуття провини.*

Сім'я – первинний інститут соціалізації дитини. Розлучення як факт руйнування сімейної ситуації розвитку призводить до змін у соціальному бутті дитини, її образі життя. Подібна трансформація сімейної ситуації впливає на особистість дитини, зумовлюючи появу афективних переживань. Внутрішні переживання дитини, своєю чергою, формують новий характер сприймання зовнішньої дійсності, змінюють систему ставлень до оточуючих та до себе.

Важливого значення набуває необхідність пізнання системи внутрішніх переживань дітей, зокрема молодшого шкільного віку, що сприятиме розробці шляхів, спрямованих на зменшення негативних наслідків деструктивного впливу структурної деформації родини на особистість дитини.

Аналіз досліджень і публікацій. Особливості ситуації розлучення щодо дитини молодшого шкільного віку розглядали такі вчені: Г. Крайг (психологія розвитку дитини молодшого шкільного віку), А.І. Захаров (психологічні особливості сприймання дітьми ролі батьків), Л.Б. Шнейдер (психологічні особливості сімейних відносин).

Окремі психологічні аспекти особливостей розвитку особистості молодшого школяра обґрунтовано у працях В.А. Аверіна (психологія дітей та підлітків), Д.Е. Еріксона (взаємовпливи дитини та суспільства), В.С. Мухіної (вікова психологія: феноменологія розвитку).

Низка науковців розкриває специфіку впливу структурної деформації родини на особистість дитини. Цьому присвячено публікації К. Аронс (особливості ситуації розлучення), Т.І. Димнової (залежність характеристик подружньої сім'ї від батьківської), С.К. Нартової-Бочавер, М.І. Несмеянової, Н.В. Малярової (дитина в ситуації розлучення).

Незважаючи на наукові доробки, важливо виявити специфіку построзлучної ситуації життєдіяльності дітей молодшого шкільного віку: з'ясувати питання про особливості внутрішньоособистісних переживань молодших школярів.

Мета статті:

1) здійснити порівняльний аналіз системи внутрішньоособистісних характеристик психіки дітей із сімей, що не зазнали певних структурних деформацій, та розлучених сімей, враховуючи при цьому тривалість часового проміжку з моменту розлучення;

2) розглянути ставлення “розлучених” дітей до батьків та сприймання першими власного сімейного майбутнього.

Психодіагностичне дослідження проводилося на базі шкіл № 31, 33, 34 міста Черкаси та у дитячих оздоровчих таборах “Україна”, “Лісова казка”, “Гайдарівець”. Респондентами були діти молодшого шкільного віку зі шкіл Черкас та міст і селищ Черкаської області. Загальна кількість обстежуваних склала 120 осіб: 60 осіб – діти, які пережили розлучення батьків; 60 осіб – діти з повних сімей.

Дослідження дітей з розлучених родин здійснювалося за таких умов:

- дитина залишилася з матір'ю після розлучення;
- мати респондента не проживає з іншим партнером, не вступила до повторного шлюбу;
- поведінка матері не є асоціальною (наркоманія, алкоголізм, сексуальна необмеженість у контактах із чоловіками);
- дитина не зазнавала жорстокого фізичного насилля з боку батьків.

Діагностика включала індивідуальну та групову форми робіт з “розлученими” дітьми молодшого шкільного віку та групову форму роботи з молодшими школярами з повних сімей.

Також потрібно підкреслити, що дослідження “розлучених” молодших школярів здійснювалося у групах, які були виокремлені за такими критеріями:

1) *досвід взаємин у діаді “батько – дитина»:*

- *перша група* складається з дітей, які мають часті контакти з батьком;

- *друга група* охоплює дітей, у яких контакти з батьком відбуваються рідко. Ця група є проміжною, яку ми не враховували при статистичній обробці даних;

- *третья група* включає дітей, у яких відсутні контакти з батьком;

2) *тривалість часового проміжку з моменту розлучення батьків:*

- *група А* – діти, у яких цей проміжок триває в межах до 5 років (кризовий построзлучний період);

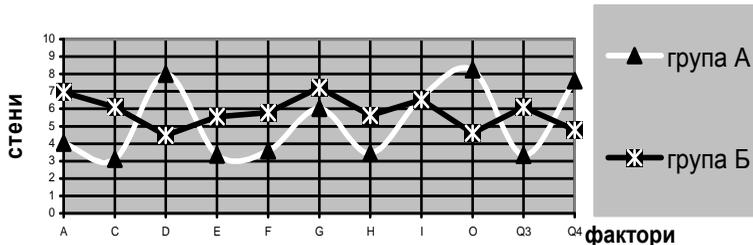
- *група Б* – діти, у яких часовий проміжок триває від 5 років (період, коли дитина адаптована до нових умов життя).

Розлучення батьків призводить до наявності у дітей молодшого шкільного віку таких особистісних характеристик, як тривожність, вразливість, ранимість, емоційна нестабільність, імпульсивність, беззахисність, боязливність, стурбованість, пригніченість, невпевненість у собі, недооцінка себе, схильність до почуття провини, збентеження у присутності протилежної статі. Навпаки, дітям з повних родин притаманні: емоційна стабільність, врівноваженість, безпечність, життєрадісність, комунікативність, сміливість, рішучість, самовпевненість, прояв відкритого інтересу до осіб протилежної статі.

Порівняння особистісних характеристик “розлучених” молодших школярів залежно від тривалості часового проміжку з моменту розлучення батьків (див. Діаграму 1) дало можливість виявити, що для дітей, які перебувають у построзлучному кризовому періоді, притаманні такі характеристики: А- (відособленість, відчуженість, відокремленість, тривожність), С- (емоційна нестабільність, тривожність, ранимість, беззахисність), D+ (збудливість, неспокій, імпульсивність), Е- (невпевненість у собі, залежність, боязливість), F- (стурбованість, тривожність, сум, відокремленість), G + (сумлінність, відповідальність), H- (боязливість, неувпевненість у собі, чутливість до небезпеки, збентеження у присутності протилежної статі), I+ (потреба у любові, увазі), O+ (боязливість, стурбованість, сум, емоційна вразливість, схильність до почуття провини), Q3- (імпульсивність, низький контроль поведінки), Q4+ (нервове напруження, тривожність). Виявлені кореляційні зв'язки між шкалами дали змогу прослідкувати, що відчуття неувпевненості у собі, схильність до почуття провини пов'язані з нервовою напруженістю, тривожністю, боязливістю, чутливістю до небезпеки, виявом рис покірності та залежності. Риси “покірність і залежність” пов'язані у дітей з відчуттям боязливості, чутливості до небезпеки. Збудливість, неспокій, імпульсивність дітей вказує на їх нервову напруженість та тривожність. Замкнутість дітей пов'язана з переживаннями відчуттів боязливості, чутливості до небезпеки, неувпевненості у собі.

Діаграма 1

Середні показники особистісних профілів “розлучених” дітей за критерієм “тривалість часового проміжку з моменту розлучення батьків»

Для дітей, тривалість часового проміжку з моменту структурної деформації родини у яких складає від 5 років, притаманні nfrs риси (за середніми показниками за шкалами): А+ (доброзичливість, відкритість, адаптованість), С+ (емоційна стабільність, сила “Я”), D- (врівноваженість, стриманість, контроль), Е+ (незалежність, самовпевненість, сміливість), F+ (життєрадісність, комунікативність), G+ (сумлінність, відповідальність), Н+ (сміливість, рішучість, вияв відкритого інтересу до осіб протилежної статі), І+ (потреба у любові, увазі), О- (самовпевненість, життєрадісність, сміливість), Q3+ (високий самоконтроль поведінки), Q4- (розслабленість). На основі виявлених кореляційних зв'язків з'ясовано, що відчуття сміливості, незалежності, самовпевненості у дітей пов'язані між собою. Емоційна стабільність, сила “Я” молодших школярів є показником доброзичливості, відкритості, адаптованості.

Досліджено, що діти, які пережили розлучення батьків, характеризуються збільшеним рівнем депресії, астенії, порушеннями поведінки, вегетативними розладами, розладами сну, тривожністю, вищим індексом індексу загальної агресивності порівняно з дітьми із повних родин. Однак діти з групи А, які перебувають у кризовому построзлучному періоді, мають вищий рівень прояву невротичних розладів за основними аспектами: депресія, астенія, порушення поведінки, вегетативні розлади, тривожність порівняно з дітьми з групи Б.

Крім того, за шкалою порушення сну статистично значущої різниці між групами А та Б не виявлено. Автор опитувальника В.В.Седньов констатує, що шкала розладів сну відображає феномен депресивного чи астеничного розладів у дитячому віці. Ми схильні вважати, що згадана шкала у дітей з групи А свідчить про феномен депресивного розладу, оскільки депресія визначається як негативне очікування результату очікуваної події помножене на почуття безпомічності відносно своїх можливостей змінити перебіг обставин. Підкреслимо, що діти молодшого шкільного віку зберігають у собі мрію про єдність батьківської сім'ї – незалежно від тривалості часового проміжку з моменту розлучення батьків.

Отже, основою депресії “розлучених” дітей є відчуття суму як переддомінуючої емоції та власної безпомічності у бажаному

возз'єднанні родини. Відтак зазначимо, що депресія у дітей з групи Б має символічне вираження. Виявлено кореляції між показниками шкал: порушення поведінки і порушення сну / $P=0,419$, $p<0,05$ / у дітей з групи А та тривога і порушення сну / $P=0,363$, $p<0,05$ / у дітей з групи Б. Вкажемо на зв'язок між поведінкою дітей у період построзлучної кризи, яка є непосреднім показником емоційного стану, та розладами сну. В адаптованих дітей спостерігаємо зв'язок між порушеннями сну та тривожністю. Відтак діти з групи Б для більш ефективної адаптації завдяки психічним захистам витісняють тривожність, що призводить до вираження її у символічній формі через розлади сну. Отже, шкала порушення сну є показником неблагополуччя у внутрішньому світі дитини.

Діти, які пережили розлучення батьків, характеризуються збільшеним рівнем індексу загальної агресивності порівняно з дітьми із повних родин. Здійснюючи аналіз “розлучених” дітей за критерієм “тривалість часового проміжку з моменту розлучення батьків”, виявлено, що діти з групи А мають більший рівень індексу загальної агресії, на відміну від адаптованих дітей з групи Б. Підтверджено, що розлучення батьків викликає агресивні прояви, які запропоновано розглядати як неконструктивну захисну форму поведінки дитини від власних негативних почуттів (образа, провина, безпомічність, беззахисність, невпевненість у собі, тривожність).

Центральним деформуєчим переживанням “розлучених” молодших школярів є почуття власної провини. Досліджено, що воно виникає як результат суб'єктивних здогадок дитини щодо причин порушення структурної цілісності родини, внаслідок відсутності пояснень з боку батьків щодо причин розлучення, надання батьками малозрозумілих відповідей, наведення малозрозумілих пояснень та відсутності довірливої близькості (глибокого, постійного, обопільного саморозкриття переживань) у контактах батьків із дітьми. Розлучення уявляється дітям покаранням, розплатою за погану поведінку, за недостатні успіхи. Встановлено, що несвідомий характер почуття провини зумовлює його наявність у “розлучених” дітей незалежно від

тривалості часового проміжку з моменту структурної деформації родини.

«Розлученим» дітям, за результатами декількох графічних технік, притаманний образ “Я” маленьких розмірів (див. Таблиця 1), порівняно з ровесниками із повних сімей / $\Phi = 2,575$, $p < 0,01$.

Таблиця 1

Розподіл респондентів за розміром графічного образу Я (у %)

Розмір графічного образу “Я”	Діти з розлучених сімей		Діти з повних сімей	Критерій Φ
	Проміжок з моменту розлучення			
	група А	група Б		
великий	14,81/-/-	21,21/-/3,03	–	–
середній	33,33/29,63/22,22	24,24/15,15/27,27	61,67	4,153*
маленький	51,85/40,74/66,67	54,55/63,64/54,55	38,33	2,575*
відсутній	-/29,63/11,11	-/21,21/15,15	–	–

Примітка 1: для дітей з розлучених сімей перше число у таблиці позначає відсоток респондентів щодо методики “Неіснуюча тварина”, друге число – “Моя сім’я у вигляді тварин”, третє число – “Малюнок сім’ї»; для дітей з повних сімей число у таблиці позначає відсоток респондентів щодо методики “Малюнок сім’ї”.

Примітка 2: у таблиці наведена статистична обробка даних щодо методики “Малюнок сім’ї” за критерієм Фішера- Φ дітей з повних та розлучених сімей /* - $p < 0,01$; ** - $p < 0,05$ /; отримані дані за декількома графічними техніками “розлучених” дітей не показали за критерієм Фішера- Φ статистично значущих відмінностей між групами.

Графічне зображення образу “Я” маленьких розмірів вказує на переживання “розлученими” молодшими школярами таких почуттів, як невпевненість у собі, почуття неповноцінності

(пов'язане з почуттям провини), тривожність, беззахисність, відчуття небезпеки, емоційна залежність. Невідреагованість деструктивних переживань у дітей з групи Б зумовлює їх витіснення у несвідому сферу психіки шляхом задіяння психічних захистів; характерною особливістю несвідомого є незалежність перебування його змісту від часового проміжку.

Отже, деструктивні переживання наявні у психічному стані “розлучених” дітей незалежно від тривалості часового проміжку з моменту структурної деформації родини.

Виявлено, що завищена самооцінка адаптованих дітей – це механізм компенсації внутрішнього відчуття неповноцінності, невпевненості. Отже, діти з групи Б є свідомо пристосованими до нових умов життя, однак їх адаптація не характеризується ефективністю.

Для “розлучених” дітей характерні специфічні переживання: “неналежна охорона” (незадоволення потреби у силі та захисті), “не такий, як усі” (відсутність відчуття єдності з людською спільнотою). Наявність відчуття беззахисності у дітей з групи А, незадоволеність повною мірою потреби у захисті дітей з групи Б в батьківській сім'ї пояснюються тим, що відчуття сили та захисту вони пов'язують із роллю батька, який залишив родину.

Структурна деформація родини впливає на появу деструктивних афективних переживань у дитини, спрямованих не лише на себе, а також і на батьків. Такі психотравмуючі внутрішні переживання, своєю чергою, позначаються на системі ставлень дитини до близьких та рідних.

Тут варто, на нашу думку, назвати позитивні (А) та негативні (Б) почуття дітей до матері після розлучення:

а) “добро”, “радість”, “любов”, “вдячність”, “щастя”, “тепло”, “жалість”, “сердечність”, “ласку»;

б) “злість”, “через неї пішов тато”, “не любить тата і мене»;

Водночас 20 % дітей з II-ї групи зазначили, що не відчувають “нічого”, “жаль”, 15 % дітей з III-ї групи – “провину”, “не знаю”. Як бачимо, в багатьох випадках діти звинувачують матір за те, що “тато пішов”, “дозволила татові піти”, “не втримала тата”, “не сказала, щоб залишився”, “сперечалася з татом”.

З-поміж почуттів, які діти переживають до батька після розлучення, найпоширенішими є:

а) “добро”, “любов”, “радість”, “тепло”, “турботу”, “сердечність”, “жалість”, “сум»;

б) “злість”, “недобрі почуття” вказали 25 % дітей з I-ї та II-ї груп, а “ненависть”, “злість” – 25 % з III-ї групи. 20% дітей відповіли на зазначене питання “не знаю”. Діти звинувачують батька за те, що “пішов”, “розлучились із мамою”, “пішов і залишив”, “нічого не сказав і пішов”, “сперечався з мамою”.

Упродовж дослідження нами також було з’ясовано, що у внутрішньому світі дитини на відчуття до батька як члена родини впливають: наявність контактів у діаді “батько – дитина” (діти з III-ї групи не зараховують батька до складу родини порівняно з дітьми з I-ї групи / $\Phi = 3,95$, $p < 0,01$ /), часовий проміжок з моменту структурної деформації родини (діти з групи А більш схильні залічувати батька до складу родини, ніж діти з групи Б / $\Phi = 4,01$, $p < 0,01$ /). Досліджено, що психологічно ближче “розлучені” молодші школярі сприймають матір, ніж батька. Виявлено існування більшої емоційної залежності, зв’язку дитини з матір’ю при відсутності контактів із батьком (коефіцієнт кореляції / $\Phi = 3,02$, $p < 0,01$ /).

Травмуючий характер розлученої сім’ї для дитини простежується як результат відмови зображувати образ “Я” на малюнку сім’ї, особливо дітьми з III-ї групи / $\Phi = 1,858$, $p < 0,05$ /; відмови вигадувати казку про єдину родину; відмови згадувати про наявність родини у казкового персонажа, особливо дітьми з групи А / $\Phi = 2,43$, $p < 0,01$ /.

Внутрішня єдність із батьками та визнання їх авторитету у свідомості молодшого школяра зберігається і після структурної деформації родини, незалежно від досвіду взаємин у діаді “батько-дитина”. Однак на дітях позначається тривалість часового проміжку з моменту розлучення (діти з групи А більш схильні зберігати шанобливе ставлення до батька як до авторитету / $\Phi = 2,756$, $p < 0,01$ / та внутрішню єдність із ним / $\Phi = 2,325$, $p < 0,01$ /, ніж діти з групи Б). Діти переживають конструктивні почуття любові, деструктивні – вини, образи на батьків, зокрема на батька, незалежно від досвіду взаємин у діаді

“батько – дитина” та тривалості часового проміжку з моменту структурної деформації родини. Виявлено, що ситуація розлучення суттєво впливає на уявлення дитини про нестабільність почуття любові, появу сумнівів щодо любові батьків до неї. Молодші школярі більшою мірою сумніваються в любові батька, ніж матері.

«Розлучені» діти плакають у собі бажання возз'єднання батьківської родини, яке існує у внутрішньому світі дитини незалежно від тривалості часового проміжку з моменту розлучення батьків та від досвіду взаємин у діаді “батько – дитина”.

Наявність контактів з батьком впливає на позитивні уявлення дитини щодо побудови власної майбутньої родини /коефіцієнт кореляції $\Phi=2,42$, $p<0,05$ /: презентація повної сім'ї / $\Phi=2,361$, $p<0,01$ /, психологічно ближче сприймання шлюбного партнера / $\Phi=4,361$, $p<0,01$ / . Уявлення майбутньої родини у молодших школярів поєднується з відтворенням психологічної атмосфери батьківської родини та страхом розлучення.

Викладене дає підстави для таких висновків:

1. Розлучення здійснює глибинний психотравмуючий вплив на психіку дитини. Структурна деформація родини породжує у дітей молодшого шкільного віку (особливо у тих, які перебувають у кризовому построзлучному періоді) деструктивні особистісні характеристики: тривожність, вразливість, ранимість, емоційну нестабільність, імпульсивність, беззахисність, боязливість, стурбованість, пригніченість, невпевненість у собі, недооцінку себе, схильність до почуття провини, збентеження у присутності протилежної статі. Дітям з повних родин притаманні емоційна стабільність, врівноваженість, безпечність, життєрадісність, комунікативність, сміливість, рішучість, самовпевненість, прояв відкритого інтересу до осіб протилежної статі. Також доведено, що “розлучені” діти, які пережили структурну деформацію родини в межах до 5 років, характеризуються збільшеним рівнем депресії, астенії, порушеннями поведінки, вегетативними розладами, тривогою, агресією порівняно з адаптованими дітьми.

2. Центральним деформуючим внутрішньо-особистісним переживанням дітей є почуття власної провини у розлученні, яке виникає як результат їхніх суб'єктивних здогадок. Несвідомий характер деструктивних переживань (почуття провини, невпевненість у собі, переживання почуття неповноцінності, тривожність, беззахисність) зумовлений їх перебуванням у статусі “розлучених” дітей, незалежно від тривалості часового проміжку з моменту розлучення батьків. Завищена самооцінка адаптованих дітей є механізмом компенсації внутрішнього відчуття невпевненості, неповноцінності.

3. Подія розлучення суттєво впливає на систему емоційних ставлень молодших школярів до батьків: це поява почуттів образи, провини, сумніви у батьківській любові; проте діти продовжують підтримувати авторитети батьків, почуття “МИ” (внутрішню єдність), почуття любові до значущих рідних. Наявність контактів із батьком впливає на позитивні уявлення дитини щодо побудови власної майбутньої родини.

«Розлучені» діти молодшого шкільного віку плекають у собі бажання воз'єднання батьківської родини; сім'ю без батька діти не сприймають як нормальну, повноцінну.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у розробці профілактичної програми психологічної допомоги дітям, батьки яких планують розлучитися; у впровадженні психологічної допомоги “розлученим” молодшим школярам у практику консультування; у розширенні уявлень щодо гендерних психічних проявів дітей залежно від досвіду взаємин у діаді “батько – молодший школяр”.

Література

1. Аверин В. А. Психология детей и подростков: Учеб. пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1998. – 379 с.
2. Аронс К. Развод: крах или новая жизнь? / Пер. с англ. И.Новицкий. – М.: Мирт, 1995. – 447 с.
3. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6 т. / Под ред. А.М. Матюшкина. – М.: Педагогика, 1984. – Т.4: Детская психология. – 432 с.
4. Дольто Ф. На стороне ребенка. – М.: Аграф, 1997. – 528 с.

5. Дымнова Т. И. Зависимость характеристик супружеской семьи от родительской // Вопр. психологии. – 1998. – № 2. – С. 46 – 56.
6. Захаров А. И. Психологические особенности восприятия детьми роли родителей // Вопр. психологии. – 1982. – № 1. – С. 59 – 68.
7. Крайг Г. Психология развития / Пер. с англ. Н. Мальгина, Н. Миронова, С. Рысева, Е. Турутина. – СПб.: Питер, 2002. – 998 с.
8. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учеб. для студентов, обучающихся по пед. спец. – М.: Академия, 2000. – 453 с.
9. Нартова-Бочавер С. К., Несмеянова М.И., Малярова Н. В. Ребенок в карусели развода. – СПб., 1998. – 221 с.
10. Титаренко Т. М. Такие разные дети. – К.: Радянська школа, 1989. – 144 с.
11. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений: Курс лекций. – М.: Апрель-Пресс, Изд-во Эксмо-Пресс, 2000. – 512 с.
12. Эриксон Э. Детство и общество / Пер. А. А. Алексеева. – СПб.: Речь, 2002. – 415 с.

Руденко Ирина. Особенности психики детей младшего школьного возраста из разведенных семей. В статье рассмотрены особенности характеристик психики младших школьников из полных и разведенных семей, учитывая длительность временного промежутка с момента развода родителей.

Определено, что центральным деформирующим переживанием “разведенных” школьников является чувство собственной вины в разводе. Обнаружены деструктивные переживания, существующие в бессознательной сфере психики детей независимо от длительности временного промежутка с момента развода родителей: чувство собственной вины, неполноценности, неуверенность в себе, тревожность, беззащитность.

Выявлены особенности отношения “разведенных” детей к родителям и собственной будущей семье.

Ключевые слова: ребёнок младшего школьного возраста, развод родителей, внутренние переживания, чувство вины, постразводный период.

Rudenko Iryna. Junior school age children's psyche peculiarities in divorced families. In the article the influence of the situation of parents' divorce on forming junior school age children's psyche as well both psychic deformations and changes in child's social being are analyses.

Destructive experiences which exist in children's psyche non-conscience sphere are revealed. They do not depend on the interval duration since the moment of parents' divorce. The children experience the sense of their own guilt, self-diffidence, the sense of deficiency, anxiety, defenseless.

The attitude of the "separated" children to the parents and their own future family were scrutinized.

Key words: child of junior school age, divorce of parents, intrapersonal experiencing, sense of guilt, period after divorce.